

МАТЕРИАЛИ ЗА ЗАПЛАЩАНЕ НА УСЛУГИ В НАТУРА ИЗ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. ЧАСТ I

Мирослав ТОШЕВ

Abstract: *This work presents the gathered primary material on the topic of the natural trade in Bulgarian lands through the second half of 19th and the first decades of 20th century. An attempt is made for some primary conclusions regarding its distinctive features.*

I hope that the represented materials can serve for a good basis about further researches as the distant goal is to reveal in maximum details the system of paying in kind services across Bulgarian lands and to be used in the reconstruction of the economic models from the far way past.

Key words: *Bulgarian lands: end of the 19th c. – first decades of the 20th c., payments in kind, exchange in kind, services*

JEL: N01

През 2017 г. бе публикувана първата по ред статия със събрани и систематизирани материали за натуралната търговия из българските земи, като на тяхна база бе направен опит за някои първоначални анализи и изводи по проблема (Toshev, 2017, pp. 103-114). Представената тук разработка е следваща в планираната поредица от публикации на резултатите от извършваното обширно проучване, посветено на натуралната размяна. В процеса на изследователската работа целта бе натрупването на първичен материал по въпроса. В следващия етап се предвижда систематизирането на информацията и нейното анализиране. След привършване на работата, полученият краен продукт ще даде добра отправна база данни за по-нататъшни проучвания и добри възможности за реконструкция на икономическите процеси в пред паричния етап (времето на натуралната размяна) и смесения (натурално-паричен) етап от стопанското развитие на обществото.

Настоящата разработка представя събрания до момента първичен материал за заплащането на различни услуги в натура из българските земи през втората половина на XIX и началните десетилетия на XX век. В процеса на проучвателската работа се очертах контурите на една доста обширна система на стопанска

дейност, в която не се използват парите като универсално разплащателно средство. За да може тя да бъде представена по-подробно, в изложението бяха включени примери на стопански занимания, при които не се наблюдава строго разграничение между продавач и купувач, собственик и ползвател – иде реч за сдружаването, размяната на труд и т.н.

Съобразявайки се с обема на изданието тук е публикувана само Първа част от издирените материали.

***

Ще започнем изложението с работата „на изполища”¹. Изполищата, най-общо казано, е съвместна наемно-трудова дейност, при която получената реколта, изработената стока, различни материални блага, услуги и т.н. се разделят наполовина или в друго съотношение по норми и правила, установени от обичайното право. Трябва да се уточни, че много често народната традиция не прави разлика между строго наемните отношения и съвместната трудова дейност на няколко души, при която се заплаща известен наем на собственика, предоставил материалната основа за извършването на конкретната работа – земя, добитък, кола, плуг и т.н. Два вида отношения в традиционното общество се наричат с общото наименование „на изполища” (Marinov, 1995, pp. 305, 307).

Когато селянинът няма достатъчно обработваема земя, той може да вземе нива на изполища, а наемът за нея да се изплати в натура.

Според материалите от средата на XIX в., ако някой посее зърно на чужда нива, то реколтата се дели наполовина между собственика и положилия труда. Но този принцип се прилагал рядко, като при това собственикът е трябвало да работи заедно с наемателя при обработката на земята и прибирането на реколтата според предварителна уговорка. Собственикът, според договорката, най-често получавал например $\frac{1}{4}$ от реколтата (Maunov, 1871, pp. 21, 27).

В Странджанско, според хронологически по-късни сведения, отношенията между собственика и наемателя се уреждали така: земята и семето за посев са на собственика, а трудът е от наемателя. Двамата жънат и вършеят заедно, а после делят реколтата по равно помежду си (Primovski, 1958, p. 162).

В Пирдоп след Освобождението основните принципи за наемане на земя са били три, наричани „на трето”, „под юджурет” и „на половина”:

„На трето”: собственикът на нивата не се грижи за нищо; наемателят оре, сее със свое семе, жъне, прекарва снопите и вършее; реколтата се дели като собственикът взема една трета от житото, сламата и плявата, а за наемателя е останалото.

---

¹ Всички диалектни термини и цитатите в текста са поставени в кавички и изписани с шрифт италик.

„Под юджурет“: наемателят обработва земята, засява я със свое семе и прибира реколтата от полето. За наем дава на собственика толкова жито, колкото семе побира нивата, сиреч колкото зърно е посял според традиционните земеделски норми.

„Наполовина“: наемателят обработва нивата и дава половината от дохода на стопанина. В този случай, който даде семето за посев, си го прибира от полученото общо количество преди да започне дележа (Stoyanov, 1941, p. 252).

Понякога, ако собственикът на земята е приближен на властта или е част от самата властова системата, си позволява да вземе от реколтата колкото сам реши, а наемателят е принуден да се примири с това положение (Koguev, 1984, p. 139).

Най-пълни сведения за работата на изполицата има от района на Северозападна България – подробно е описана системата за наемане на ниви с царевица и жито, кой каква собственост е вложил – земя, семена за посев, работен добитък; кой каква работа е извършил – оран, сеитба, жътва, прекопаване, бране – и съобразно с тях как се е разделяла реколтата. Основните принципи на подялба са: когато собственикът и наемателят работят заедно, например на нива с царевица, доходът се е разделял поравно. Ако собственикът не е участвал в обработката на земята, подялбата се е извършвала в съотношение 2 към 1 за наемателя. В отделни случаи делът на наемателя е достигал и до 3 към 1 (Marinov, 1995, pp. 305-309).

Под наем в натура се взимат и ливади. В Пирдоп около 1930 г. наемателят извършвал цялата работа и когато сеното е било вече готово, се е поделяло поравно между стопанина и наемателя (Stoyanov, 1941, p. 257).

В Северозападна България сеното на изполица се е разделяло 2 към 1 в полза на наемателя, но когато годината е била лоша и сеното е било малко, се е деляло 1 към 1. Когато обаче ливадата е била на неплодородна земя, тревата израствала много нарядко и затова трудно се е косила, а сеното било съвсем малко, то реколтата се е разделяла на пет части. От тях три части са се давали на косача и две части са били за собственика (Marinov, 1995, pp. 309-310).

На изполица се е садяло лозе. В този случай стопанинът на земята не участвал в работите по засаждането. След третата година готовото лозе се е разделяло на две равни половини. Когато готово лозе се дава на друг да го обработва, реколтата се дели 1 към 1. Тук също са уточнени и най-малките подробности относно собствеността и работата. Например: определено е кой взема изрязаните сухи лозови пръчки; кой има право да си набере плодове от дърветата в лозето – изрично е уточнено, че само стопанинът има право да обере крушата и ореха в лозето; ако наемателят е посял боб или царевица в лозето, реколтата от тях може да прибере само той. Дори е определено, че когато „из лозето расте

тлъчница, трева, която се яде... [наемателят]² може да бере тая тлъчница” (Marinov, 1995, pp. 310-313).

По същия начин се обработват и зеленчукови градини. При условие, че собственикът на земята е дал и семената, то лука, пипера, зелето и боба са се делили по равно. Ако семената са били от наемателя, посочения зеленчук се дели 2 към 1 в полза на наемателя. Другите зеленчуци не са се делили, а собственикът и наемателят са си брали от тях за в къщи, „понеже тоя зеленчук и плода му е само за лете”. Чубрицата и цветята от градината не подлежали на делба (Marinov, 1995, pp. 318-319).

Важна особеност за характера на изполищата се открива при обработката на бостани. Единият участник давал земята, а другият изоравал и засявал. След това нивата се разделяла на две равни половини и всеки сам си копаел насажденията. Така се е правело, защото: бостанът се е прекопавал три пъти – повече от колкото се е копаела царевичката; давал е продукция само за лятото. Никой не е влагал толкова много труд в дините, а предпочитал да използва земята и усилията си за отглеждане на зърнени култури, които принасяли по-голяма „полза” (Marinov, 1995, p. 319). Въпросният принцип на организация е действал само във времето на традиционната икономика.

На изполища се е добивала и шума за храна на добитъка. В Троянско-Ловчанския район някои села, които имали достатъчно мера за паша и хубави гори, давали на изполища – „йерия”, да се „кърни” шума от тяхното землище на стопани от селата Врабево, Дамяново, Дебнево, Малиново (Rakshieva, 1999, p. 38).

Изполищата се е прилагала и при работа с добитък, с кола или талига.

Ако по някаква причина, собственик на волове и кола не е можел да изоре нивата си, той ги давал на друг. Наелият се да работи с тях орял два дни на собственика и един ден на своята си нива, докато се приключи цялата работа (Marinov, 1995, p. 309).

При превозване на дърва – ако селянинът няма волове и кола, то той може да ги наеме и да докара дърва от гората. В случая също точно е определено как се разделят дървата в зависимост чия е гората, от която се добиват. В добавка – прави впечатление, че и тук всички подробности са уточнени до най-дребния детайл – „катрана за да се маже колата и сено, (ако е зимно време) за воловете” се давали от собственика на добитъка, а „манарата” е на наемателя (Marinov, 1995, p. 317).

За вършитба в някои части на българските земи се е използвал само добитък.

---

² Всички думи и изрази, поставени в квадратни скоби, са мои – М. Тошев.

В началото на XX век в с. Кокърджа, околия Осман пазар³, Пешо Спасов е имал няколко коня, с които е вършеел зърно на харман. С тях той е ходел и при съседите си в село и по околните села – бил е „*вършачката в района*”. В хармана са вкарвали по пет коня, завързани за стожер в центъра. Снопите са се нареждали сутрин рано и до към обяд се овършавали. За извършената работа са му заплащали по един шиник зърно на кон на харман⁴.

В Северозападна България е била установена стройна система за заплащане при вършитба с коне. Според конкретните условия, тежестта и броя на снопите, са се давали: дванадесет шиника на стопанина и един на коняра – собственика на животните; по дванадесет оки зърно на кон за един ден; по две оки на овършан кръстец; десет шиника за стопанина и единадесетия за коняра; по договорка, според тежестта на снопите, за 100 кръстци се давали 150-200 оки жито (Marinov, 1995, pp. 320-323). Вижда се, че вторият начин на плащане от Северозападна България и заплащането в с. Язовец са едни и същи – дванадесет оки жито са напълвали един шиник (Germanov, 1981, pp. 50-51; Terminology, 1992, p. 26; Haritonov, 2000, p. 266; Hadzhiev, 2010, p. 126). Следователно, според проучванията към момента може да се допусне, че нормите за натурално заплащане при вършитба имат общобългарско приложение.

Понякога имало нужда за подредба на снопите и обръщането им на хармана да се викат работници с вили – „*диренджии или виларе*”. На тях им се плащало от 10 до 15 оки зърно от хармана, който са „*претръсвали*” (Marinov, 1995, p. 323).

Принципът на изполицата се използва и при още дейности, за които твърде подробни сведения има от Северозападна България:

Отглеждали са се копринени буби – собственикът на черничевите дървета ги е давал за бране на черничев лист, а другият участник е извършвал цялата работа, от брането на листата докато се завият пашкулите. Готовите пашкули са се делили наполовина. Ако работата е била много и бубите са отглеждани от двама работници, то тогава пашкулите са се делили на три равни части – по една за всеки участник в занятието (Marinov, 1995, pp. 323-324).

Давала се е вълна, за да се изпере, извлочи, изпреде и от нея да се изтъче шаек. Готовият плат се разделял според уговорка, а „*дребът и щимът*” оставали за работничката.

---

³ Днес село Язовец, община Омуртаг.

⁴ Екатерина Славова Димитрова, родена на 4 август 1935 г. в с. Язовец. Образование средно-специално в Машинно-тракторно училище в гр. Левски. Комбайнер, кранист, плетачка, земеделец и животновъдство.

Вълна, за да се изплете на чорапи или да се тъче платно, също се давала, но само в много редки случаи. Важно е да се отбележи, че „*черга, възглавници, престилки, завески, пешикири*” не се правят на изполица, защото „*за изработването [им]... са нужни и големи разноси и голям труд*”.

За направата на кожуси и калпаци – на майстора се давали кожите, нужни за изделието и още „*няколко кожи заръце* [за работата, за майсторлъка]” (Marinov, 1995, pp. 313-316). В случая не са установени норми на заплащане, а се работи с пазарлък.

Бъчварски изделия, макар и само в отделни случаи. Клиентът давал качествен, сух дървен материал и майсторът изработвал от него един съд за клиента и един съд за себе си. Не е имало случай обаче, да се направи бъчва на изполица, а са се изработвали само по-малки съдове – бурета, качета, бъкли, бучки и т.н.

Важно е да се отбележи, че волска кола не се прави на изполица срещу даден дървен материал, „*защото всякога гората (материала) е по-евтин от работата*” (Marinov, 1995, p. 315). Вероятно, същият принцип се е прилагал и при изработката на бъчва, тъй като тя е продукт, сложен за направа, трудоемък и със сравнително голям обем.

Да се построи дюкян и в много редки случаи – къща. В начинанието участвали собственикът на мястото, подходящо за градеж и строителят. След изграждането на зданието, строителят го използвал няколко години по договорка. Също така можело да се построят две здания – едно за собственика на мястото и едно за строителя.

Бране на плодове – дренките, черешите, трънките други подобни дървесни видове се обирали много трудно и затова стопанинът им ги давал на изполица (Marinov, 1995, p. 326).

Риболов –подробно е уточнено при какви условия на собственост върху мрежите, слепите кошове, въдиците, саковете, „*трънци*”-те и извършената работа се е разделял уловът. За пример: Когато се лови риба с мрежа „*алов*” и две лодки, са се сдружавали осем души. Уловът се разделял на шестнадесет равни части като осем дяла вземали работниците-риболовци, а другите осем били за собственика на мрежата и лодките.

При улов с мрежа „*навод*” и една лодка се организирани шест души. Рибата се поделяла на дванадесет дяла, като шест дяла са за мрежата и лодката, а другите шест дяла са за работниците – по един дял за всеки от тях.

Щом рибата се лови с „*чифтове*” – дълги въжета с по 30-40 куки, завързани на всяко от тях – се събирали четири човека и една лодка. Важното в случая е – всеки от участниците трябвало да бъде собственик поне на един „*чифт*”, защото ако няма „*не може да участвува*”. Уловът се е разделял според броя на „*чифто-*

ве”-те – който има един „чифт” получава един дял, който има три – три дяла и т.н. За лодката не се взема дял.

Рибата, уловена с взето от друг серкме, се разделяла поравно между собственика и риболовците. Когато рибата е била дребна се измервала с паница, а ако е била едра – на бройка или на ока (Marinov, 1995, pp. 215-221, 316, 414-416).

Лов – можело е да се вземе „хрътката или палаша”, например на комшията и да се иде на лов. Ако с кучето се уловели два-три заека, на собственика за наем се давал един заек. Ако ли пък се хванел само един заек, на собственика се пращала „някоя кълка” (Marinov, 1995, p. 316).

Да се изпукат пуканки – в градовете, който нямал „решетка” за пуканки, занасял царевицата си на халваджията или бозаджията, за да му я приготвят. Също така отнасял и дървата, необходими за огъня. За труда и като наем за уреда си майсторите вземали част от суровия продукт, преди да го изпукат: ако царевицата е оронена, вземали една част, а две части изпуквали; ако царевицата е на кочани и клиентът е занесъл три броя, вземали един кочан за себе си и два изпуквали, а ако клиентът е занесъл четири кочана, вземали един и половина и изпуквали останалите два и половина кочана.

Да се изчистят овчи крака на изполица – през лятото и есента в „залхани”-те се колел много дребен добитък, а през зимата краката на овцете били „изрядно вариво за през блажните дни”. Затова имотните люде си купували големи количества от тях и ги давали на по-бедни хора, обикновено вдовици, да ги приготвят. Те ги опърляли, изчиствали и измивали. След това ги нанизвали да се сушат. Дървата за опърлянето на краката са били за сметка „на изполджиите”. На края, овчите крака се разделяли по равно между собственика и работниците (Marinov, 1995, pp. 324-325).

Наред с изполицата са съществували и няколко начина за съвместна работа с добитък при частично натурално заплащане. Те се наричали „спрежници”; „на оторица” или „на спрега”.

„Спрежници” се използвали: когато трябва да се „цепи целината” и да се култивира земята за нива; когато се орат обработваеми места с плътни, сбити почви. Понеже работата е тежка, а добитъкът е слаб (Dichev, 1933, p. 222), един чифт волове или биволи не е имал сили да се справи със задачата. Затова са се сдружавали най-малко пет ярема с десет работни животни и с петима работници. Макар отделните глави добитък да не са били еднакво силни, по традиция се е приемало, че са равностойни спрямо работата. След първичното разораване на целината, земята се разделяла на пет равни части или на броя на участвалите чифтове/яреми добитък, ако са били повече от пет. В натура се е заплащало на собственика на плуга – на десет дни оран се е орало един ден за стопанина на

плуга или на десет бразди, една бразда за стопанина или на сто реда, 10-15 реда за стопанина, според големината и особеностите на мястото.

„На оторица” или „на спрега” се оряло в два случая – когато добитъкът е слаб, а трябва да се оре стърнище или тежки почви (Dichev, 1933, pp. 222-223) или да се бърза с работата. Тогава са се събирали двама стопани със своя си чифт волове, за да могат да обработят земята – сиреч, това са същите спрежници, само че по-малко на брой – двама; когато двама стопани имат по един вол, те се сдружават и „спрегват” добитъка си да съберат един чифт, за да могат да изорат нивите си по ред. На собственика на плуга се заплаща, както при спрежниците с един ден оране на десет дни работа, а ако се работило пет дни, то на собственика се оре „една пладнина” – от сутринта до пладне (Marinov, 1995, pp. 326-331).

Само за сведение и за пълнота на изложението ще спомена, че подобна форма на сдружаване е съществувала и при кираджиите. Често пъти двама души, собственици на по един вол, са се събирали, за да съставят чифт работен добитък „ортаклама”, и с него участвали в керваните. За пример – измежду 150-180-те коли на копривщенските арабаджии, които преди построяването на ж. п. линията карали стоки между Пловдив и Одрин, „почти всеки е имал по един ортаклама вол” (Bobchev, 1901, p. 40). В случая не е уточнено дали за колата се е полагал отделен дял от печалбата.

Специфична форма за заплащане в натура е „заредата”. При нея се извършва размяната на труд между отделните стопани по норми и правила, установени от обичайното право (Marinov, 1995, pp. 300-301; Krystanova, 1986).

Заредата се е прилагала най-вече в полската работа – копан, коситба, жътва, вършитба, бране на царевица.

Например в Казанлъшко, няколко розопроизводители са се споразумявали заедно да си окопаят розовите насаждения по ред. Храната се давала от тоя, на когото копят. Ако някои има повече земя за копан и заредата не я покривала, то той плащал допълнително надница според общо установения размер (Bliznakov, 1929, p. 288).

Също така заредата се е прилагала смесено и в полската работа и в къшните занимания при следните случаи – през зимата жена взема да обработи вълна с условие през лятото да ѝ се дадат работници за копаене на царевица. Така се процедирало и при жътва, бране на царевица, ушиване на дреха или кожух, направа на плет, препокриване на къща и т.н. (Marinov, 1995, pp. 301-302).

Заемането и връщането на труда са били строго организирани и се подчинявали на точно установени правила. Според материалите от Северозападна България:

Мъжете, жените, момите и момците се приемали за работници с равни сили и възможност да извършват равно количество полска работа.

Момчето и момичето, които ще работят, за да може да се приемат като работници, равни с възрастните мъже и жени, трябвало да са на 12-15 годишна възраст. Ако те са поизрасли повече от връстниците си и не са боледували, можело да се приемат за работа на полето от 12 годишна възраст; ако не са порасли или са боледували, те се смятали за равни с възрастните работници от 15 годишна възраст. В Бяла Слатина момчето и момичето се смятали за работници от 13-14 годишна възраст (Marinov, 1995, pp. 302-303). Не е можело един стопанин да даде на друг двама мъже да жънат и после да му върнат труда с две слабовати момчета, ненавършили 15 години.

Работата на полето се е различавала по вложените усилия и нуждата от определени умения.

Копаенето и брането на царевица и жътвата се приемали за еднакво тежки, затова копачът можел да бъде заменен с жетвар и берач на царевица и обратно – жетварят можел да бъде заместен с копач или берач. Но косачът можел да бъде заменен само с косач. Ако нямало косач, който да върне заетия труд, то за един косач се давали двама копачи, двама жетвари, двама берачи на царевица и обратно. Трудът на резача на лозе също се приравнявал към труда на двама копачи или двама връзвачи (Marinov, 1995, pp. 303, 333).

По същия начин се е постъпвало и в някои ловешки села – за работата, извършена от един косач, се е отвърщало с труда на две жетварки (Rakshieva, 1999, p. 39). Следователно, според проучванията към момента може да се допусне, че нормите за размяна на труд, което на практика се явява вид натурално заплащане, при полска работа имат общобългарско приложение.

Работникът, който отивал „на зареда“ трябвало да си носи свой инструмент – мотика, сърп, коса. Задължение на стопанина, приел работниците, е било да ги храни, както храни и своето семейство.

В някои случаи „на зареда“ се използвал добитък, а се връщал труда на работник. Тогава за един ден използване на волове и рало за оран и завлачване на посятото семе, трябвало да се върнат трима копачи или жетвари. Пресмятали се по един работник за двата вола и един работник за труда на човека, който е орал и завлачвал (Marinov, 1995, pp. 304-305).

От изложеното до тук, надявам се стана ясно, че заплащането в натура се е практикувало почти във всички дейности при обработката на земята, използването на работния добитък, в занаятчийството, в лова и риболова, та чак до пуцанките и сушенето на овчи крака. Сиреч, човекът в традиционното общество е можел, в основни линии, да организира труда си и да задоволи основните си потребности като заплаща в натура, без да използва парични знаци.

По-нататък в изложението ще разгледаме няколко общоселски начинания. Както ще стане ясно, те също са могли да се осъществят чрез заплащане в натура.

Разделяне на общоселска земя.

Към края на XVIII и началото на XIX век родопските аги, собственици на обширни земи, започнали да ги разпродават. Местното население използвало случая да изкупи „*планините*“, както то ги наричало и да се снабди с нови ниви, пасища, гори. Понеже начинанието било твърде голямо по мащаб и изисквало много средства, обикновено едно село събирало пари и купувало въпросната земя. След това тя трябвало да се раздели между многото нови собственици. Деленето на всяка „*планина*“ ставало от нарочно подбрани люде, наричани „*деличари*“. Обикновено те били двама или трима. Избирали се хора от селото, стари и улегнали, с дългогодишен опит и най-вече, те трябвало да бъдат земеделци – „*чифчия люде*“, които познавали много добре местността и особеностите на почвата. Най-напред деличарите избирали най-хубавата земя с най-добрата почва. Размервали с въжета, разпределяли най-добрата земя и определяли първите „*найове*“ – отделните дялове на отделните собственици в закупената „*планина*“. След като разпределили първите „*найове*“, определяли и вторите с по-слаба почва. Ако е имало останала още земя, то отмервали трети и четвърти „*найове*“, които били с неплодородна почва или обрасли с хвойна и проредена гора. За извършената общоселска и много важна работа на деличарите се заплащало с по един втори или трети „*най*“ в някое отдалечено място на „*планината*“ (Каев, 1975, pp. 364-373).

В натура е можело да се извършват и някои „кредитно-лихвени“ операции в рамките на селото – например, да се даде заем, да се върне след определен срок и да се изплати лихва по въпросния заем. За сега обаче е известен само един пример и той не изяснява въпроса в подробности. Представям го тук само, за да маркирам една от посоките, в която може да се развие по-нататъшна издирвателска работа.

В началните десетилетия на XX в., в с. Горски горен Тръмбеш, Великотърновско, се увеличил броят на бедните и малоимотните семейства, които притежавали до 10 или 20 дка земя. Добиваната реколта много често не можела да им стигне да се изхранят до новата и те били принудени да вземат жито в заем. На помощ им идвал селския хамбар. Той е бил построен в края на XIX в. за събиране на десятака, въведен по онова време от правителството. Хамбарът е просъществувал до 1934 г. В него селото е набирало и съхранявало известно количество зърнени храни за запас в случай на природни бедствия или други извънредни обстоятелства. От този резерв се давало зърно на нуждаещите се съселя-

ни. Заетата храна се връщала от новата реколта, като на дадени десет крини се връщала една крина за лихва (Georgiev, 2003, p. 130).

За съжаление, както споменах, източникът не дава достатъчно подробности за начина, по който се е събирал въпросния зърнен фонд, неговото управление и т.н. Ще са нужни още проучвания на място, за доизясняване организацията на въпросната „кредитно-лихвена” операция.

Понякога, щом се наложило, и в религиозните дела на села, църкви и манастири се е прилагало заплащане в натура.

От Брезнишко е запазена и достигнала до нас една приписка върху богослужбена книга, която гласи: „... беше лето 1869 март... И тая книга беше залог у Брезник у папа Хована, та я изради⁵ за оки 250 жито” (Manolova & Jeleva, 1999, p. 183).

Когато е наставало време за общоселско веселие, селяните също прибегвали до натуралното заплащане.

През първата половина на ХХ в. в с. Горна Манастирица⁶, по традиция, всеки неделен ден и на всеки религиозен празник наред селото се правело хоро. На него се събирали моми, ергени, баби, булки и деца. За свирач на хорото се наемал гъдулар или майстор на някой друг инструмент. Заплащало му се с труд. На предварително определен ден, обикновено в неделя, всички моми и ергени от селото отивали да жънат на свирача на хорото (Kolev, 1991, p. 132).

В с. Копривлен⁷, през първите десетилетия на ХХ в., на селското хоро в неделя свирели „оркестри”. За майсторлъка им се е заплащало в натура – за „10 или 20 килограма царевица пазарявахме [„оркестрите”] и напрамя хоро”⁸ (Georgieva-Angelova, 2003, pp. 186, 191).

Натуралното заплащане намирало своето място и когато селото бивало сполетяно от природни неблагоприятия.

Една пролет, през първата половина на ХХ в., с. Енина, Казанлъшко, било нападнато от множество пеперуди. По онова време химическите препарати за растителна защита не са били твърде известни из района и нашествието на насекомите било сериозен проблем. За да го разреши, местната власт прибегнала до натурално стимулиране – обявила, че за уловени и предадени пеперуди ще се заплаща под формата на награда. В резултат, селските деца се втурнали да ловят

---

⁵ Изради – измоли (Manolova & Jeleva 1999, p. 295). По-вероятно би било да е имал предвид откупуване на въпросната богослужбена книга.

⁶ Днес гр. Борово, община Борово, област Русе.

⁷ Село Копривлен, община Хаджидимово, област Русе.

⁸ Божик Георгиев Бойчев, р. 1908 г. в с. Карлуково, Драмско. Разговор от 20 август 2002 г. в с. Копривлен (Georgieva-Angelova, 2003, p. 181).

насекомите. После ги нанизвали на конци и ги носели в кметството. „Селският кехая” събирал низите и давал за награда по една бучка захар (Kitipova-Popova, 2014, pp. 54-55).

***

Представените материали за заплащане на услуги в натура и няколкото примера на организация на трудови процеси без да се използват пари, са само първата част от резултатите, постигнати при проучванията. По-нататъшната работа по темата ще спомогне за изясняване системата на безпаричните плащания, а от там и за принципите, по които са се извършвали ранните стопански дейности из българските земи.

REFERENCES:

- Bliznakov, T 1929, 'Our rose culture', *Kazanlyk in the past and today*. Anniversary repertory for 50t anniversary from The Freedom of Kazanlyk town, vol. 3, Sofia. pp. 267-266. (in Bulgarian)
- Bobchev, S 1901, *Repertory of the legal Bulgarian customs*, p. I. Civil law. Section II and III_– for the property and heritage, Sofia. (in Bulgarian)
- Georgiev, S 2003, *Gorski Goren trymbesh*, Astarta, V. Turnovo. (in Bulgarian)
- Germanov, D 1981, *Hopes and girefs*, G. Bakalov, Varna. (in Bulgarian)
- Dichev, P 1933, *For the Bulgarian agriculture and for the cooperation in 40 years. Reportary of wirings 1890-1930*, Part I, Print. Guthenberg. Sofia. (in Bulgarian)
- Kanev, K 1975, *The past of Momchilovtsi village*, Otechestven front, Sofia. (in Bulgarian)
- Kitipova-Popova, L 2014, 'When the food had little names – projections of the past of Enina (on the materials of P. Kitipov), in Angel Goev (ed), *Rep. The food – sacral and profane*. Faber, V. Turnovo, Vol. 3. pp. 51-60. (in Bulgarian)
- Kolev, R 1991, *Borovo – historical review from Antiquity till nowadays*, State archive Russe. (in Bulgarian)
- Koruev, P 1984, *Gabrovo village, Ksanti area*, Otechestven front, Sofia. (in Bulgarian).
- Krystanova, K 1986, *Tradition of the labor mutual assistance in the Bulgarian village*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Maynov, V 1871, *Juridical Bulgarian manners*, Sankt Peterburg. (in Russian)
- Manolova, N & Jeleva, P 1999, *Chronic notes from Middle Western Bulgaria*, LIK. Sofia. (in Bulgarian)
- Marinov, D 1995, *Bulgarian common law*, Second phototype edition, Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)

- Georgieva-Angelova, A (ed.) 2003, *The past through the native's eyes. Repertory with folklore materials from the villages of Gyrmen, Dybnitsa, Koprivlen and Pletena, Gotse Delchev area*, IK Guthenberg, Sofia. (in Bulgarian)
- Primovski, A 1958, 'About the livelihood and common law in Strandzha', *Izvestia na Etnografskiy institut i musey, vol. 3 pp. 119-178* (in Bulgarian)
- Rakshieva, Sv 1999, 'Stock breeder' in Ganka Mihailova (ed), *The Lovech region*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 31-77. (in Bulgarian)
- Stoyanov, M 1941, *The Town of Pirdop in the past and present*, Sofia. (in Bulgarian)
- Terminology dictionary of the Crafts in the Troyan region*, 1992, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Toshev, M 2017, 'Materials for the trade in nature across the Bulgarian lands'. Rusev, Iv. Ect. (eds), *Notifications of the centre for economic – historical researche, vol. 2. The diversity in the Bulgarian economic-historical development*, Economic University, Varna, pp. 103-114. (in Bulgarian)
- Hadzhiev, P 2010, *The plum culture in Troyan area marked in the manners and livelihood*, Troyan. (in Bulgarian)
- Haritonov, H 2000, *Numismatics of Bulgaria*, Abagar, V. Turnovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Miroslav Toshev – Director

Historical Museum – Omurtag

53 General Totleben Str. 7900, Omurtag

Tel.: (+359) 885 124460

E-mail: muzey@abv.bg